

минуле пам'ять модерний час
“новий час” сучасний

історія

оповідь писати письмо текст
твір виклад сюжет опис читач
читання наратив художній

Рід національний

історіографія літературознавство

історик філологія академічний
письменник джерело дисципліна
науковий наука робота матеріал
пам'ятка

європейський

Місце

правда справжній факт дійсність
реальність вигаданий об'єктивний
практика ймовірність

пояснення пояснювати знання
інтерпретація розуміння

Андрій Заярнюк

ЛІТЕРАТУРА В ІСТОРІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

Історія ніколи не стане і не може стати певною, скінченою, такою, про котру можна би сказати: се будинок готовий, ні одної цеглинки в нім не хибує. Історія навсігди остане великим уривком, в котрім тисячні хиби та прогалини мусить доповнювати власний розум, власна логіка і власне чуття історика.

Історія назавсігди стане таким будинком, котрий кожне нове покоління в більшій або меншій часті перебудовує і пересипає відповідно до власних потреб, до власних поглядів.

Іван Франко,
Мислі о еволюції
в історії людськості (1881)

Дуже вдячний Маркові Павлишину та Євгену Гулевичу за уважне прочитання та коментарі до тексту.

Говорити загально про історію та літературу означає вдаватися до зашироких узагальнень і надмірних спрощень. Більше того, в жодній статті не можна зробити навіть дуже схематичного огляду всього того, що вже сказано про стосунки між історією та літературою. Для чого ж братися за таку пропащу справу?

Мотивів у мене кілька. По-перше, особисте зацікавлення проблемою, при чому на різних рівнях: на рівні практичного “використання” художньої літератури при писанні історії; на рівні діалогу з науковцями, які займаються власне літературою, та на рівні епістемологічного розуміння історії і уявлення про те, як її варто писати сьогодні. Це останнє передбачає певну візію стосунків між літературою та історією. Окрім того, проблема виглядає особливо актуальною для сучасних українських дискусій, коли історики та літературознавці, пишучи про одні й ті самі проблеми, тексти та осіб, в абсолютній більшості випадків не знаходять спільної мови.

Понижчий текст буде спрощеним, а тому дещо карикатурним і зумисне провокативним зображенням тенденцій, домінуючих в академічній історії, а також – спробою виопуклити проблемні місця у стосунках між двома корпусами текстів та двома способами письма (історією та літературознавством), водночас шукаючи можливі пункти перетину, ґрунт і матеріал для ефективнішої і життєздатнішої історії.

Щодо дефініцій, то в українській традиції “історія” переважно розуміється як минуле, а історіографія – як історія писання історії або сукупність історичних праць. Щоправда, історія як минуле відома нам головню з текстів

про минуле, тобто з історій написаних. Якщо ж історія – це історія записана, а історіографія – загал історій, то якийсь послідовне розрізнення між ними стає проблематичним. Саме в такому розмитому значенні я і вживатиму ці терміни. Ця стаття – не про теоретичні дебати щодо природи історії, модернізму, модерності та різного роду “пост-измів”, у той же час навряд чи можна таку статтю написати і зовсім цих дискусій не згадати. Я намагався робити це якомога лаконічніше, щоб не загрузнути в них цілковито і не відірватися від безпосередньої теми цієї статті. Ця стаття не є характеристикою сучасної історіографії, і написана вона як причиною до дискусії про історію та літературу, а водночас – як спроба розпочати діалог зі сторони історика.

• • •

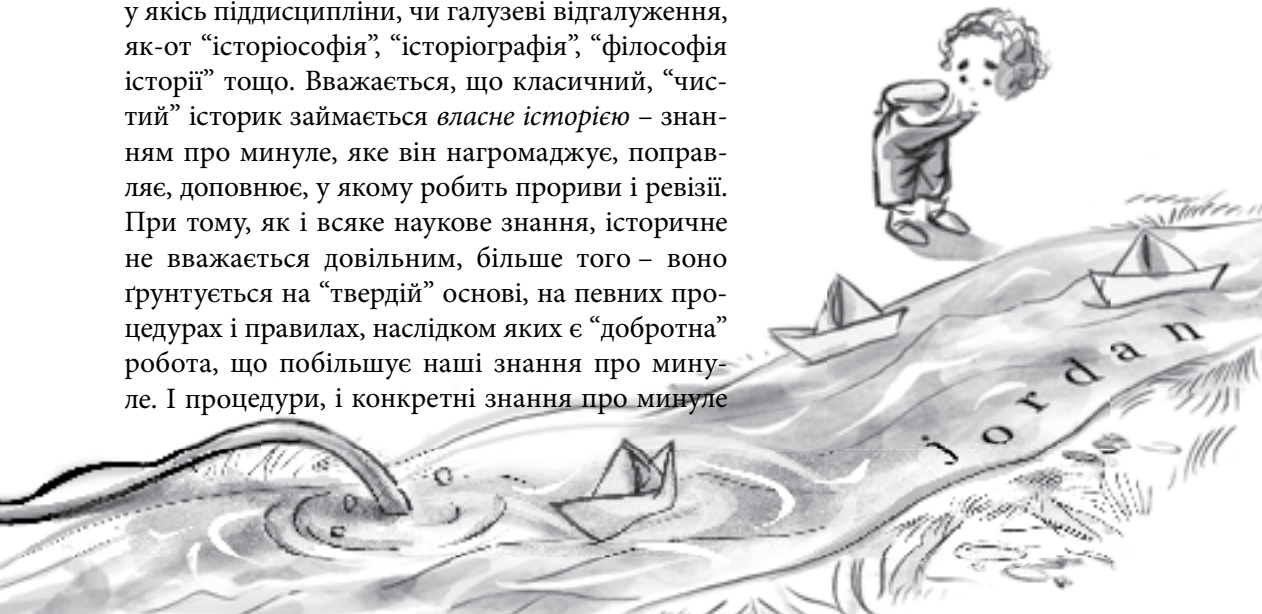
Традиційно¹ основну відмінність історії від літератури вбачають у різниці між реальністю і вимислом. Це розрізнення є фундаментом самовизначення історії як науки. Це самовизначення часто працює через поняття “об’єктивності”, яке в історії є не якоюсь однією ідеєю, як каже Пітер Новік, а цілим комплексом переплетених «засновків, відношень, стремлінь і антипатій». Засновки ґрунтуються на переконанні у «реальності минулого, у тому, що істина полягає у відповідності тій реальності; [а також на] чіткому розмежуванні між знавцем і знаним, між фактом і цінністю, а понад усе – між історією і вимислом».² Отже, якщо історія займається реконструкцією “справжнього минулого”, то вигадані світи літератури навряд чи можуть історії чимось допомогти.

1. “ПРАВДА” І “ВИМИСЕЛ”

- ¹ Принаймні, коли йдеться про традицію академічної історії в університетах та в академічних інститутах.
- ² Novick, Peter. *That Noble Dream: The “Objectivity Question” and the American Historical Profession*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1988. — P. 2-3.

Історія має бути пізнанням минулого «як воно насправді було» – цей диктум Ранке, підкріплений його авторитетом, для більшості істориків залишається найкращим визначенням того, до чого вони мають стреміти. Хоча, насправді, навіть у ньому самому присутня певна амбівалентність. Слово *eigentlich*, яке перекладають як “насправді”, можна було б передавати і як “властиво”, “посутньо”. Ранке, добре свідомий того, що минулу дійсність замало називати, цілком у гегелівському дусі закликав до встановлення її “суті”. Оригінальне “сутнісне” і сучасне “фактографічне” трактування цього виразу вказують на два рівні інтерпретативної “справжності” історії – подієвий рівень і рівень концептуалізації, або осмислення.

Ясна річ, розуміння історії тепер є набагато складнішим, в ній є місце і для тих, хто рефлектує виключно над місцем історії в житті суспільства, над її стосунками з іншими суспільними науками, хто розмірковує про її підставові концепції та поняття, хто досліджує інших істориків. Щоправда, існує тенденція всіх таких спеціалістів відпихати як якісь піддисципліни, чи галузеві відгалуження, як-от “історіософія”, “історіографія”, “філософія історії” тощо. Вважається, що класичний, “чистий” історик займається *власне історією* – знанням про минуле, яке він нагромаджує, поправляє, доповнює, у якому робить прориви і ревізії. При тому, як і всяке наукове знання, історичне не вважається довільним, більше того – воно ґрунтується на “твердій” основі, на певних процедурах і правилах, наслідком яких є “добротна” робота, що побільшує наші знання про минуле. І процедури, і конкретні знання про минуле

можуть мінятися – під впливом нових знахідок, кращих інтерпретацій, нових дослідницьких інструментів. Проте, суть історичної практики назагал залишається тою самою – “щось” описують, опираючись на “факти” (речі, які справді мали місце) і пояснюють за допомогою гіпотез, що їх ті ж таки “факти” мали б підтвердити.

Університетська освіта історика тримається на двох китах – опануванні знань про минуле, нагромаджених іншими істориками, ознайомленні з концепціями та трактуванням історичних процесів та оволодінні методами роботи з “джерелами”, які (на відміну від “історіографії”) є осколками самого минулого і серед яких можна знайти власне “факти” з минулого. Історики-практики в Україні надають пріоритет “джерелам”, а не “історіографії”. Вважається, що саме перші свідчать про те, наскільки історик оволодів своїм ремеслом, наскільки ретельною, новою та цікавою є його робота. В той час як історії для мас, тобто популярному викладу, достатньо тверджень інших істориків, для історика-професіонала необхідно самому працювати з першоджерелами і робити судження на підставі особливих набутих умінь. Джерела мали б забезпечувати історії базовий рівень “справжності” – відповідності тому, що мало місце, рівень “фактажний”. Як писалося у спробі підсумувати стан “історичної науки” в Україні на порозі нового тисячоліття:

Серйозний історик, на який би рівень абстрагувань і наукових спекуляцій він не підіймався, ніколи не стане ігнорувати роль фактичного фундаменту своїх пошуків. Тому для нього завжди актуальним залишається питання достовірності джерел, можливостей пошуку, накопичення та обробки даних.³

³ Ресент, Олександр. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // *Український історичний журнал*. – 1999. – Ч. 3. – С. 8.

Власне “джерело” залишається альфою і омегою історичної науки, одним з найважливіших чинників у її намаганнях бути саме наукою, а не просто оповіддю про минуле. Ремесло історика, як його викладають в університетах, і далі тримається значною мірою на оцінці і так званій “документальній критиці” джерел.⁴

В основі цієї критики знову ж таки лежить підставове розрізнення між “справжнім” і “вигаданим” – джерело оцінюється відповідно до того, *про що, як і наскільки* вірогідно воно свідчить. При чому свідчить про ситуацію, якій воно є сучасним, свідчення вибираються для того, щоб спочатку ситуацію реконструювати і вже потім пояснити. Сам процес “критики” виглядає як вилущення вартісного, тобто “фактів”, з лущини тексту, в якій воно заховано. Уся процедура базується на уявленні про те, що існує якась “справжня” дійсність, нехай і полівалентна (історичний процес чи історичний герой, чи культура, чи структура, чи подія), яка цікавить історика і яку він вивчає за допомогою даних, знайдених у джерелах. Дуже часто таке віднайдення відбувається через розрізнення між “об’єктивними” та “суб’єктивними” елементами джерела. У класичних підручникових прикладах того, як це робиться, даними стає певна об’єктивна інформація, яка приховується, викривлюється чи перекручується в шарах суб’єктивного фальшу – чи то навмисного, чи зумовленого обставинами.

Якщо ж повернутися до літератури, то її історик схильний поділяти на два різновиди. Перший – це художня література, від якої він отримує радше естетичну насолоду, рідше –

⁴ Уже далеко неповний перелік університетських підручників з джерелознавства для істориків свідчить про незрівнянно більшу вагу цього предмета в історії, ніж, скажімо, в літературознавстві: О. М. Богданина, *Джерелознавство історії України: Теорія, методика, історія: Навч.-метод. посібник* (Харків, 2005); В. І. Воронов, *Джерелознавство історії України* (Дніпропетровськ, 2003); *Історичне джерелознавство: Підручник* (Київ, 2002); С. А. Макарчук, *Писемні джерела історії України: Курс лекцій* (Львів, 1999); *Джерелознавство історії України: Довідник. Навчальний посібник* (Київ, 1998).

пізнавальну, і майже ніколи не вважає, що вона дає йому якесь історичне знання. Якщо художня література зображає минуле, історик буде ставитися до цього поблажливо: або як до популяризації минулого, або як до нівеляції того ж таки минулого, використаного як тло для чергової розмови про “наболіле” і “вічне”. Другий різновид – це література, яка походить з поля його спеціалізації, написана у період, у місцях, людьми, які його цікавлять. У такому разі є велика ймовірність, що вона буде трактуватись як джерело.

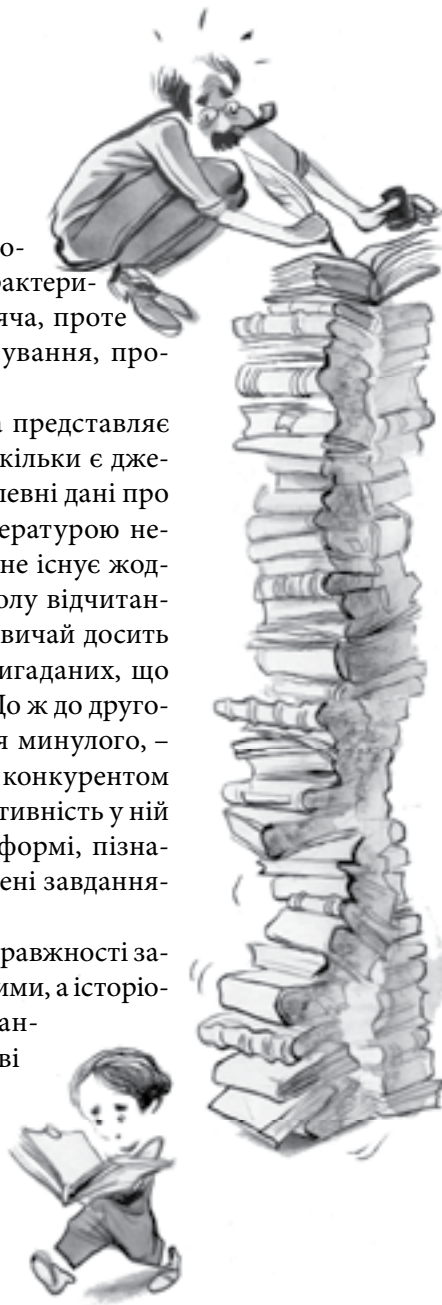
Проте і в другому випадку література – джерело дуже специфічне, настільки специфічне, що будь-які поради з роботи з історичними джерелами обов’язково застерігатимуть перед їхньою суб’єктивністю, складністю і ненадійністю, набагато вищими, ніж, скажімо, у мемуарів.⁵ З художньої літератури історик може взяти хіба дані про якісь елементи щоденності, матеріальної культури, які автор вносить у твір “за звичкою”, не особливо задумуючись над тим, що робить (особливо, коли йдеться про твір реалістичний, який зображає впізнавану дійсність). При цьому найбільш достовірними будуть побутові деталі, добре знайомі і автору, і читачам. Коли ж ідеться про свідомі кроки автора, наприклад, виведення суспільних типів, узагальнення, розмови, то тут літераторам вірити не можна. Вони норовлять протягнути у такі описи власні симпатії та антипатії, фантазії та бажання. Звичайно, що й це, своєю чергою, могло б свідчити про епоху, проте відчитувати їх серед істориків наважуються лише одиниці. Що ще дозволено істориком – так це вчитати

⁵ Щодо ставлення істориків до літератури як джерела див.: *Dzieło literackie jako źródło historyczne* (Warszawa: Czytelnik, 1978).

з літературного твору якесь ідеологічне послання, яке дозволить схарактеризувати самого письменника як діяча, проте і тут краще покладатися на листування, програмні заяви чи публіцистику.

Коротко кажучи, література представляє для історика цінність остільки, оскільки є джерельним матеріалом, що включає певні дані про минуле. Але праця історика з літературою неймовірно ускладнюється тим, що не існує жодного загальноприйнятого протоколу відчитання таких даних, реальні деталі зазвичай досить важко відокремити від деталей вигаданих, що знецінює літературу як джерело. Що ж до другого рівня справжності – пояснення минулого, – то тут література в принципі не є конкурентом історії, бо змістовність і аргументативність у ній приносяться в жертву художній формі, пізнавальні завдання відсутні і заступлені завданнями естетичними.

В історії цей другий рівень справжності забезпечується вже не джерелознавчими, а історіографічними та теоретичними знаннями і вибудуваними на їх основі методами пояснення. На практиці дуже часто – застосуванням

концепцій чи моделей з інших “суміжних” дисциплін до історичного “емпіричного” матеріалу. На цьому другому рівні історик пробує сконструювати структуру, процес, систему чи навіть психологічні мотиви, які пояснюватимуть події минулого. Він виділятиме причини та наслідки, фактори та напрямки, творитиме загальну картину, ділячи процеси на більш та менш важливі (у той же час групуючи “факти” за тим, наскільки вони ці процеси пояснюють). Саме ці прийоми другого рівня “справжності” дозволяють історії називатися наукою і дистанціюватися від літератури, яка нібито в таких процедурах не зацікавлена.

• • •

Історія – це наука про минуле: так, зазвичай, визначають специфіку історії щодо її предмету. Це означає, що про минуле роблять твердження, які можна або підтверджувати, або спростовувати. Найбільша проблема з літературою та, що вона твердить про минуле щось таке, що ні підтвердити, ні спростувати не може не тільки історія, а й будь-хто. Якщо ставитись до літературних тверджень серйозно і надавати їм такого самого статусу, як твердженням істориків, то під сумнів потрапляють самі претензії історії на статус науки. А відтак, недалеко до висновку, що весь “науковий” апарат історичних досліджень не дає зображення минулого “правдивішого” за те, яке зустрічається у творах літературних. Давно відомо, що вдала літературна замальовка представляє місце й епоху живіше, “реалістичніше” за будь-яку історичну працю. Більше того, багато хто стверджує: те,

2. МИНУЛЕ